

סקירות ודוחות מחקר

שינויים קוסמטיים או שינויים מהותיים? יחסי תקשורת-ביטחון בראשית המאה העשרים ואחת

יורם פרי

בחברה בת זמננו של השוק הגלובלי גוברת ההכרה במשקלה של התקשורת וביכולתה להשפיע על כל תחומי החיים. עקב כך, באחרונה נותנים את דעתם גם חוקרים ישראלים, שמושאי מחקריהם הם יחסי חברה-צבא, על יחסי הגומלין המתקיימים בין התקשורת לבין 'העניינים הצבאיים' (הצבא, המלחמה, הביטחון) (military affairs) (לבל, 2005). חוקרים אלה מודעים לשינויים המואצים שחלו באקולוגיה של התקשורת בישראל מאז תחילת שנות התשעים של המאה העשרים: התרחבות השדה התקשורתי עם ריבוי הערוצים וגיוונם, הפיכתו לעסק המונע משיקולי רווחיות, השתלבותו בתהליכי הגלובליזציה, שינוי בדפוסי הפעולה ובתרבות המקצועית וכיוצא באלה.

החוקרים גם מודעים לתמורות שחלו בדרך הסיקור של אמצעי התקשורת את העניינים הצבאיים. הם מציינים את הפתיחות של הצבא בימינו לגופים האזרחיים ואת חדירת התקשורת לגופים צבאיים שבעבר נאסר פרסומם: יחידות עילית, שירות הביטחון הכללי, המוסד, חיל האוויר ואפילו הכור הגרעיני בדימונה; החוקרים מציינים גם את אובדן מעמדם הבכיר של הכתבים הצבאיים, שהיו הערוץ העיקרי שבאמצעותו התקיימו היחסים בין הצבא לבין התקשורת, ובעיקר את הביקורתיות הגדולה, הייחודית לזמננו, שנוהגים ערוצי התקשורת בצבא.

* פרופסור יורם פרי הוא פרופסור חבר בחוג לתקשורת וראש מכון הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה באוניברסיטת תל אביב. דואר אלקטרוני: yoram@post.tau.ac.il

אף שאין חולק על עצם השינויים האלה, נחלקו החוקרים בין שתי תפיסות עקרוניות שונות, שפירשו את המציאות בדרכים מנוגדות. לפי תפיסה אחת, לקראת סוף המאה העשרים גדלה השפעת התקשורת, בשל יכולתה להשתחרר מהאילווצים שכבלו את חופש פעולתה (למשל היחלשות מעמדה של הצנזורה הצבאית) ואימוץ גישה ביקורתית בהרבה כלפי הממסד הביטחוני, עד כדי שחיטת 'הפרה הקדושה' של החברה הישראלית — הביטחון. כל התמורות האלה הן מחד גיסא ביטוי של צמצום התפקידים המסורתיים שיועדו לצבא מבחינה לאומית ומאידך גיסא ביטוי של התחזקות מנגנוני הפיקוח האזרחי עליהם (כהן, 2006).

במסגרת אותה גישה פרשנית נתנו לתופעות אלה הסברים שונים. היו מי שראו בהן עדות לשינויים מבניים ותפקודיים במוסד התקשורת (נוסק ולימור, 2005). הסבר נרחב יותר קישר אותן לירידה בערך המדינה (שהצבא הוא המבטא המובהק ביותר שלה), להתחזקות החברה האזרחית ולתהליכי אינדיבידואליזציה שחלים בחברה הישראלית, שבאים לידי ביטוי בתביעה של האזרחים להשפיע יותר על גורלם, ובכלל זה על תחום הביטחון (פרי, 2001).

חוקרים השייכים לאסכולה השנייה טענו כי יחסי תקשורת—ביטחון אמנם השתנו אבל ביסודו של דבר נשאר הדפוס הבסיסי כשהיה. התקשורת הישראלית בשנות התשעים מגוונת יותר מזו של שנות החמישים, חוקרת יותר, חשדנית יותר כלפי הממסד הפוליטי והצבאי אך אינה משמשת באמת נציגה של האזרחים מול מנגנוני השלטון. 'יותר משהתקשורת מייצגת את החברה כלפי המדינה, היא משמשת את המדינה כלפי האזרחים' (ברזילי, 1996). התקשורת הישראלית שירתה מאז היווסדה את האידאולוגיה הציונית והיא ממשיכה להפיץ את הנרטיב הלאומי ולשמש סוכן סוציאליזציה של האליטה הצבאית-פוליטית (דור, 2003). ביסודו של דבר התקשורת, כמו החינוך ומערכות סוציאליזטריות אחרות, פועלת להפנים את מרכזיות הצבא והמלחמה, מקבלת אותם כדבר מובן מאליה, ואולי אף מוצדק, כחלק בלתי נפרד של החיים, וכך הן מבנות את המיליטריזם הישראלי (גור, 2005: 9–41).

ההבחנה בין שתי האסכולות בשאלה המסוימת של תקשורת וביטחון מבטאת את החלוקה העקרונית בין הפרדיגמות הרדיקליות לבין הפרדיגמות המסורתיות במדעי החברה בכלל ובלמודי תקשורת בפרט. אבל גם בין אלה שאינם נמנים עם הגישה הביקורתית, בין אם זו נאו-מרקסיסטית, פוסט-סטרוקטורלית או נאו-קולוניאלית, יש הסבורים שהשינויים שחלו ביחסי התקשורת והביטחון הם שינויים קוסמטיים בלבד, שאינם מעידים על שינוי מהותי.

איזו משתי האסכולות מתארת באופן נכון יותר את תהליכי העומק בחברה הישראלית? האם השינויים שחלו, שעליהם אין חולק, אמנם מבטאים שינוי

עקרוני, מהותי, או שמא זהו שינוי של מראית עין בלבד, שלאמתו של דבר מסתיר אמצעי פיקות, בקרה ושליטה כבעבר על פעולת התקשרות, רק מתוחכמים יותר? למשל האם השימוש הרב שנעשה בעשור הנוכחי בצווי איסור פרסום מטעם בתי המשפט או השימוש שעושה היועץ המשפטי בסעיף 113 לחוק העונשין התשל"ז-1977, העוסק ב'ריגול חמור', לא נועדו אלא להוסיף להגביל את עבודתם של העיתונאים, עקב היחלשות הצנזורה הצבאית, ובתור שכך משמשים 'צנזורה חלופית'? (נגבי, 2005).

תשובה לשאלה זו מצריכה שתי הבחנות. ראשית, אי-אפשר לדבר על שני העשורים האחרונים כעל יחידת זמן אחת ויש לחלקה לשתי תקופות. שנית, יש צורך בהמשגה מורכבת יותר של דפוסי פיקוח אזורי על תחום הביטחון. צריך להבחין בין שני סוגים של פיקוח, פיקוח אינסטרומנטלי ופיקוח מהותי, ועל פיהם לתאר את יחסי תקשורת-ביטחון. המושג 'אוטונומיה יחסית' של ניקוס פולנזס יכול לסייע בכך מאוד (Poulanzas, 1969).

הבחנה ראשונה: השיח הביטחוני החדש בראשית המאה העשרים ואחת

בספטמבר 2000 חל שינוי דרמטי בחברה הישראלית. כישלון ועידת הפסגה בקמפ דייוויד ופרוץ האינתיפאדה השנייה שמו קץ לעשור שבו נדמה היה שהסכסוך הישראלי-פלסטיני, שכבר נמשך קרוב למאה שנים, עומד להסתיים. החברה הישראלית ראתה בתהליך הזה, תהליך השלום או הסכמי אוסלו, תחילתו של עידן חדש. עולם המושגים של פתרון סכסוכים שלט בשיח הציבורי. באליטה הצבאית דובר על הכניסה לעידן הפוסט-מלחמתי ועל צבא השלום. סוציולוגים יכלו להשתמש בעולם המושגים האמריקני ודיברו על החברה הפוסט-צבאית: חברה שהצבא איבד בה את מקומו כערך מרכזי או שחל כרסום ניכר באתוס הצבאי. אורי בן אליעזר הגדיר זאת כ'פיחות שחל במודל של מדינת-האומה במדים' (2003).

אפשר גם להציע הסבר הדוגל בכיוון סיבתי הפוך: לפיו הכרסום במעמד הצבא הוא תוצאה של תהליכי הגלובליזציה ואינטרסים של הקבוצות השליטות בכלכלה החדשה, והם שעוררו את בעלי ההון לסיים את הסכסוך (לוי, 2003). כך או כך, תהליך השלום היה כרוך בשקיעת הביטחוניזם, חל תהליך של 'דה-מיליטריזציה' במושגי לוי; אתוס הביטחון החל להתערער ומערכת ערכים חדשה החלה להתחרות בו.

מאמרי 'שינוי השיח הביטחוני בתקשורת' (פרי, 2001) שיקף את הלך הרוחות של המחצית השנייה של שנות התשעים, וביטא את שיח הפוליטי והאידיאולוגי שרווח בקרב האליטה הפוליטית והתרבותית שהובילה את תהליך

השלום. שיח זה לא היה כמובן היחיד, ויחסי הכוחות הפוליטיים הפרלמנטריים בין אותה אליטה לבין אלה שהמשיכו בשיח הישן היו כמעט שקולים; אבל הקבוצה הראשונה היא זו שהייתה בשלטון, וחשוב יותר, שלטה באמצעי הייצוג, כשספירלת השתיקה פועלת על השיח החלופי ביוצרה רושם שנאמני השיח הביטחוני הישן הם מחנה קטן בהרבה.

רצה רבין ושנות שלטונו של הליכוד בראשות בנימין נתניהו חשפו את עוצמתו של מחנה זה. אבל לאחר שלוש שנים, כשעלה אהוד ברק לשלטון ותהליך אוסלו חודש ואף קיבל תאוצה, שב השיח הפוסט-מלחמתי.¹ אם דגל רבין בתהליך הדרגתי, ברק דיבר על קץ הסיכסוך כאן ועכשיו. לא במקרה הכריז על עצמו הרמטכ"ל שאול מופז, עם כניסתו של ברק לנעלי ראש הממשלה, כמי שיהיה רמטכ"ל השלום הראשון של ישראל (פרי, 2006).

אופוריה זו נקטעה באבחת חרב, במחצית השנייה של שנת 2000. כישלון שיחות השלום בקמפ דייוויד לא היו רק הפסקה זמנית של תהליך אוסלו, ולצורך ענייננו אין זה משנה אם האשמה נעוצה אך ורק בעמדתו של ערפאת או שגם לשחקן הישראלי, ובמידה מעטה יותר גם 'למתווך ההגון' האמריקני היו יד ורגל בכישלון. המלחמה השמינית שפרצה מיד לאחר מכן השיבה לישראל את השיח הביטחוני, ובגרסה חדשה. תחילה התגבשה תפיסת העימות המוגבל, שהוא דוקטרינה רדיקלית לעומת תורת הביטחון הקלסית של צה"ל. כשבשנה השלישית לאינתיפאדה התבדתה האמונה שאמצעים צבאיים יביאו לידי חיסול ההתנגדות הפלסטינית, עוצבה תפיסה חדשה, שלפיה נגזר עלינו להיות 'חברת מאבק'.

את המושג הזה טבע הרמטכ"ל משה יעלון. משמעותו היא כדלקמן: הסכסוך הוא חסר פתרון. ישראל נידונה, לפחות בדור הזה ואולי אף אחריו, לחיות על חרבה. מה שנותר לעשות הוא להכיל את הסכסוך, להוריד את גובה הלהבות וללמוד לחיות עמו. לא יכול להיות ניגוד חריף יותר בין המושג הזה לבין המושג שאפיין את העשור הקודם, חלום החברה הפוסט-מלחמתית. יעלון, שגישתו לסכסוך קרובה לאסכולה של אחדות-העבודה ההיסטורית, הוא בעל דעות שהחזיק בהן יגאל אלון, ממנהיגי מפלגה זו, עוד בשנות השישים. מטרתם של שליטי ערב, כתב אחד המנסחים הראשונים של תפיסת הביטחון הישראלית, היא 'חיסול המדינה, השמדת העם היהודי בישראל והכחדת כל תקווה להתחדשותו הלאומית בעתיד', ובמילים אחרות 'חורבן הבית השלישי, סוף קיומה של המדינה, אבדן עצמאותו של העם היהודי וחיסולו הגופני' (אלון, 1960: 228).

אסור להמעיט אפוא בחשיבות המעבר מהמאה העשרים למאה העשרים ואחת. בעשור האחרון של המאה העשרים החלה להיסדק לראשונה תפיסת

הביטחון המסורתי, שלפיה הסכסוך הוא מתמשך והקיום הישראלי יוסיף להיות במצב של 'שלום מזוין', כשבין תקופות של פעולות איבה, במוצע אחת לכל עשור, שורר מצב של 'מלחמה רדומה' (פדהצור, 2003). החתימה על הסכם השלום עם מצרים, השלום עם ירדן וההכרה ההדדית בין אש"ף ובין ישראל סייעו להתערעות תפיסה זו.

והנה לא חלפו עשר שנים ונדמה שהייתה זו תקוות שווא. השתתפות אורחי ישראל הפלסטינים באירועים אלימים בימים הראשונים של האינתיפאדה גרמה לרוב היהודי זעזוע עמוק. כעבור שנתיים של לחימה בשטחים הוגדרה האינתיפאדה, בידי יעלון, שהיה סגן הרמטכ"ל ונעשה ברבות הימים הרמטכ"ל, כלא פחות מאשר 'המשך מלחמת השחרור' או 'המלחמה על הבית'. השלום נתפס שוב כמקסם שווא ונתקבעה האמונה שאין שותף לתהליך ואין עם מי לדבר (רחמים, 2005). הגוש הפוליטי המגדיר את עצמו כמחנה השלום הוכה מכה ניצחת.

מחנה זה הוכה שוב בשנת 2006. תחילה, כשלמרות נסיגת ישראל מחבל עזה, נמשכה מתקפת הטרור מהרצועה. לאחר מכן, במלחמת לבנון השנייה. מלחמה זו שמטה את הקרקע מתחת לגישה האידאולוגית החדשה, שגיבש ראש הממשלה אריאל שרון בשנה הרביעית של האינתיפאדה, גישה שהולכה להקמת מפלגת קדימה. התפיסה של קדימה הייתה שאין לישראל שותף אמתי למשא ומתן ושהעם הפלסטיני עדיין אינו בשל לפשרה היסטורית, ולכן הסכסוך הוא בלתי פתיר בטווח הנראה לעין. תפיסה זו הובילה את הנהגת המפלגה לנקוט צעדים חד-צדדיים, כדי להקטין את ההיכוך עם הפלסטינים, גם במחיר של ויתור על שטחים. זו הייתה מדיניות 'ההתנתקות' של שרון וה'התכנסות' של יורשו אהוד אולמרט.

זו תהיה שגיאה קשה לתאר את יחסי התקשורת והביטחון בישראל מאז שנת 2000 במושגי העשור שקדם לו. בשנות התשעים, השנים שבהן נוצרה אקולוגיה תקשורתית חדשה, חל במקביל גם תהליך של היחלשות האפרט המדינתי וכרסום במעמד הצבא, ונוצרה אווירה של עידן התרת הקונפליקט. בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת הייתה התלכדות חברתית סביב מנגנוני המדינה לנוכח המאבק הצבאי, שנתפס כקיומי ממש, התחזקה התפיסה האתנו-לאומית בגרסה פוסט-טריטוריאלית (כזו המעדיפה את הטוהר האתני גם אם זה מושג באמצעות התכווצות טריטוריאלית והעברת שטחים המאוכלסים בפלסטינים ישראלים באזור אום אל פאתם אל מעבר לגבול, תמורת סיפוח שטחי התנחלויות בגדה) ואומץ שיח של 'חברת מאבק'.

התהליכים שקרו בישראל בעשור זה שיקפו גם את התהליך הגלובלי.

מתקפת הטרור על מגדלי התאומים בארצות הברית ב־11 בספטמבר 2001 פתחה עידן חדש ביחסים הבין־לאומיים. בשלהי המאה הקודמת נחתם עידן המלחמה הקרה והתרחב תהליך הדמוקרטיזציה בעולם. לעומת זאת, העשור הראשון של המאה החדשה צפה בחזרה לעידן מלחמתי, שהוגים במערב קראו לו 'מלחמה נגד הטרור העולמי' אם לא 'מאבק תרבויות' של ממש, כפי שהמשיג האנטינגטון. נקל היה לראות בסיבוב החדש של המלחמה בין ישראל לבין הפלסטינים כמייצג את המערכת העולמית, כשישראל ניצבת בקו החזית של תרבות המערב מול המתקפה של האסלאם הרדיקלי.

'כשאומה נמצאת במלחמה, דברים רבים שיכולים להיאמר בזמן שלום מהווים מכשול חמור למאמציה, עד כי לא ניתן לסבול את ביטוים כל עוד אנשים נלחמים, ושום בית משפט לא יוכל לראותם כמוגנים תחת זכות חוקתית כלשהי'. דעה זו, שהביע שופט בית המשפט העליון בארצות הברית אוליבר וונדל הולמס בעניין Schenck V. United States (1919), שבה ועלתה בעקבות המתה שנוצר בארצות הברית עם פרוץ המלחמה בעיראק.² אכן, תמיד היו חופש הביטוי, חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת הקורבנות הראשונים של דמוקרטיה בזמן מלחמה. על אחת כמה וכמה במלחמה שאינה מתחוללת מרחק אלפי מיל מעבר לאוקיינוס אלא בבית עצמו, ברחובות הערים הראשיות, בבתי הקפה ובמרכזי הקניות בעורף.

לכן אין תמה שבכל המחקרים שנעשו בעניין זה בישראל מאז 1967 נמצא, כי כאשר עומדים זה מול זה צורכי הביטחון לעומת חופש הביטוי, העדיף שיעור לא קטן של ישראלים מאז ומעולם שתיטה הכף לצד הראשון (אריאן, 1999: 228–229). בשנת 1995 תמכו 41% מהישראלים בהיגד הכללי 'די באיום הקל ביותר על ביטחון המדינה כדי להצדיק הגבלה רצינית של הדמוקרטיה' (פרס ויכטמן־יער, 1998: 238). בסקר אחר נשאל מדגם מייצג של החברה הישראלית האם חופש הביטוי במדיה תורם לבטחון הלאומי או מסכן אותו?

38.8% הזדהו עם האפשרות הראשונה ואילו 61.2% החזיקו בדעה הרואה בחופש העיתונות ביקורת. 'שיקולי הביטחון' הם ההסבר לשיעור הגבוה של אנשים הסבורים שבישראל יש מידה גבוהה מדי של חופש (46.4%), בעוד שרק 7.1% סברו שמידת חופש הביטוי בארץ מעטה מדי (השאר, 46.5%, סברו שהמידה נאותה — sufficient).³

דפוס זה חזר על עצמו גם בעת האינתיפאדה ב־2001. אז האמינו 74% מן הציבור, כי בעתות משבר לאומי על העיתונאים להגביל את עצמם ולהתחשב באינטרס הלאומי, ורק 23% סברו שהעיתונאים צריכים לדווח על המתרחש רק על פי שיקולים עיתונאיים מקצועיים. כשני שלישים מן הציבור חשבו שהתקשורת צריכה להגביל את עצמה ולדחות ביקורת על מערכות השלטון,

ורק כשליש סברו כי התקשורת צריכה להמשיך ולבקר את השלטון גם בעתות משבר (שרמן ושביט, 2005).

שנתיים לאחר מכן, ועדיין בעיצומה של האינתיפאדה, השיבו 73% מן הישראלים במדגם ארצי שלא יכולה להתקיים דמוקרטיה ללא תקשורת חופשית. עם זאת, כמחצית מן הנחקרים טענו באותה נשימה שלתקשורת הישראלית יש חופש רב מדי. יותר מ-80% מן הנחקרים סברו, כי במקרים שבהם יש חשש לביטחון המדינה מהסיקור התקשורת, צריכה התקשורת לצנזר את עצמה. אחוז כמעט דומה, כ-70%, השיבו כי אין התקשורת מחויבת לדווח על ההתרחשויות בשטחים, אם מדובר בנושאים שעלולים לפגוע בתדמיתנו בעולם. כאן כבר לא מדובר בסכנה ביטחונית ממשית אלא בשאלת התדמית הבין-לאומית בלבד. למרות זאת, הציבור תופס את חופש העיתונות כבעל חשיבות משנית.⁴

הבחנה שנייה: פיקוח אינסטרומנטלי ופיקוח מהותי

בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת התייצבה התקשורת הישראלית באופן נמרץ לימין הממשל, ונרתמה להפיץ את הנרטיב הישראלי מול הנרטיב הפלסטיני, כדי לסייע לצבא לנצח במערכה על התודעה. גם ארגונים אחרים במערכת ייצרו המשמעות נרתמו, כדי ליצור הסכמה (to manufacture consent). כשם שעם פרוץ האינתיפאדה ביטלה האוניברסיטה העברית קורסים שעניינם הכרה בחברה הפלסטינית, 'כי הזמן אינו מתאים לכך', כך נמנעו עורכי עיתונים מלפרסם מאמרים מתורגמים לעברית של כותבים פלסטינים (דני רובינשטיין, 'הארץ', 2 במאי 2006).

עם זאת, לא נפסק פרסום מאמרים ושידור תוכניות בעלי אופי ביקורתי על הצבא ועל העניינים הצבאיים. כאשר החל לפחות מספר פיגועי הטרור, בערך מהשנה השלישית של האינתיפאדה, אף גברו הפרסומים שביקרו את אופן פעולת הצבא, את הנעשה בשטחים, את ההחלטות הצבאיות ואת פעולותיהן של יחידות צבאיות. מקצת הפרסומים היו בעלי אופי ביקורתי ביותר: התעללות חיילים בגופות פלסטינים, ריבוי מקרי הרג של ילדים פלסטינים, ועל כל אלה נוספה ביקורת שעניינה היבטים אחרים של התנהלות מערכת הביטחון.

כיצד ניתן אפוא לישוב את הדו-קיום בין שתי המגמות המנוגדות האלה? מצד אחד, התייצבות נאמנה סביב הדגל; ומצד אחר, פרסום של חומר בעל אופי ביקורתי? כיצד יכלה התקשורת להצהיר על נאמנותה לתפקיד כלב השמירה של השלטון, ובאותה עת לשרתו? פתרון הדילמה הזו אפשרי, אם נבחין בין שני סוגים של פיקוח אזרחי: פיקוח אינסטרומנטלי ופיקוח מהותי. הראשון בודק את התנהלות המערכת הביטחונית מתוכה, והשני בוחן אותה מבחוץ. בראשון משמשת התקשורת חלק של הסדר החברתי הקיים, ואילו בשני היא

כמו עומדת מחוץ לו ובוחנת אותו. הראשון מפעיל שיקולי יעילות והשני הוא פיקוח נורמטיבי, הבוחן את הנחות היסוד של תפיסת הביטחון, כגון הסתמכות עצמית, תפיסת 'המלחמה הצודקת' ובעיקר עקרון ההגנה העצמית. חוקרי תקשורת, ובהם לאנס ו' בנט (Lance W. Bennett), שהתמודדו עם שאלת ביקורתיות התקשורת בעת מלחמה, פיתחו את מודל האינדקסינג (indexing). המודל קובע כי כאשר אמצעי התקשורת נוקטים עמדה ביקורתית, מידת החופש שהם נוטלים לעצמם משקפת את קשת הדעות הקיימות בקרב מקבלי ההחלטות, ובכל אופן לא יחרגו מטווח האידאולוגיות הדומיננטיות (Althaus et al., 1996).

הסבר זה ממעיט בהערכת האוטונומיה שיש לתקשורת במשטרים פוליארכיים. השוואת העיתונאים לפעולתם של האינטלקטואלים כסוכני משמעות עשויה להועיל. הם משתתפים במאבק על קביעת המשמעות בתוך שדה של משמעויות חלופיות. במסורת הליברלית המערבית אמור האינטלקטואל להיות האיש ששואל שאלות נוקבות על טיב הסדר החברתי והפוליטי, ולעשות זאת מתוך מחויבות לאמת – מחויבות בעלת פן מוסרי. מעמדו של האינטלקטואל נובע מכך שהוא חף מאינטרסים אנוכיים ואין לו יד במערך יחסי הכוחות הפועלים בזירה. מחויבותו היחידה היא לתת דין וחשבון אמתי על המציאות ועל ערכי הצדק והמוסר, שמהם צריך לגזור את ההווה החברתית והקהילתית (פלדחי, 2006). כזה היה סוקרטס על פי כתבי אפלטון. מבחינה זו דומה מצבם של האינטלקטואלים לזה של נביאי ישראל, שכוחם נבע מהקשר הישיר עם האל, שהוא המקור הטרנסצנדנטי של האמת והטוב.

לשליחות העיתונאית יש שתי פנים. בפן אחד שלה העיתונאי ממלא תפקיד דומה לזה של האינטלקטואל ואמור להיות נביא הזעם, החושף את האמת ומדבר בשם הצדק. אבל הפן השני שלו הוא היפוכו של הראשון. העיתונאי אמור למלא שליחות חברתית מטעם הקולקטיב ובשמו, כפי שהוא מיוצג על ידי הסמכות הפוליטית העליונה, המדינה. בתור שכזה יש לעיתונאי תפקיד סוציאליזטורי, מחנך, מגייס. הוא פועל בשליחות ההגמון, הריבון או השליט. תכליתו לסייע להשיג סולידריות חברתית ולתמוך בסדר הקיים: 'indeed to manufacture consent'. הפן השני של השליחות העיתונאית בולט במיוחד בתנועות חברתיות הנאבקות לעצמאות לאומית, בשלבים מוקדמים של בניין עם או בניין מדינה או כאשר נשקפת סכנה חיצונית או פנימית לקיומו של הקולקטיב. אחרי מלחמת העולם הראשונה חלה באירופה התפכחות מהציפייה שהאינטלקטואלים ימלאו את תפקידם. ג'וליאן בנדה (Banda, 1927/2003) פרסם את ספרו על בגידת האינטלקטואלים והראה כיצד הם ויתרו על מעמדם האוטונומי ורתמו את עצמם לרשות הלאמנות הברוטלית והגזענות. כשחזרה

התופעה על עצמה ביתר שאת (עם היידגר, שנתתם למען המשטר הנאצי, או עם האינטלקטואלים הצרפתיים שסייעו למשטר וישי), קרסה לחלוטין האמונה שהאינטלקטואלים יכולים למלא, או שמעולם מילאו, את התקוות ואת הציפיות שתלו בהם. כך התחזקה התפיסה הרואה בהם שליחיו של השלטון בלבד. מה ההבדל אם כן בין האינטלקטואלים במשטרים טוטליטריים, שבהם הם משמשים סוכנים מלאים של המשטר, לבין אלה הפועלים במערכות פוליארכיות, שבהן נדמה שיש לאינטלקטואלים מידה מסוימת של אוטונומיה?

תשובת פולנצס לשאלה זו היא להבחין בין אוטונומיה לבין אוטונומיה חלקית (1969). לטענתו, אפילו מוסדות המדינה, ובהם המוסדות המדינתיים האידאולוגיים, עשויים לשמר בפעולתם מידה מסוימת של עצמאות או של אוטונומיה מפני אחיזתו של המעמד השולט. זהו אינטרס של המעמד השולט לתת למוסדות המדינה אוטונומיה, כדי שאלה יוכלו להיחשב חופשיים, וכך יחזקו את בסיס הלגיטימציה הדרוש להם כדי לבסס את אמינותם.

בלי לאמץ את כל תפיסתו של פולנצס, למשל את גישתו המעמדית, אפשר להשתמש במושג האוטונומיה החלקית שלו ולאחר את התנאים שבהם תתחזק או תיחלש אוטונומיה של אינטלקטואלים, כמו גם של סוכני משמעות אחרים. מובן מאליו כי איום על קיומו של הקולקטיב או על הסולידריות הפנימית שלו יצמצמו אוטונומיה זו. המושג של פולנצס 'אוטונומיה יחסית' יכול לשפוך אור על הקורות את ישראל במעבר מהמאה העשרים למאה העשרים ואחת.

לקראת סוף המאה, כשהתחזקה תחושת הביטחון הקיומי בישראל, נשבר אופייה האחיד וההומוגני של האידאולוגיה ההגמונית והתחזקו נרטיבים חלופיים. זו אמנם נשארה הראשית בקרב קהילת סוכני המשמעות אולם נחלשה מידת הבלעדיות שלה לעומת נרטיבים אחרים. מצב זה אפשר לתקשורת מרחב דעות ופרשנויות מגוון יותר. שנית, דעות חלופיות אלה, שהן בעלות השגות ביקורתיות על הביטחוניזם הישראלי, על הציונות, על הדומיננטיות האשכנזית או על האתנו-לאומיות הישראלית, ושהתקיימו עד אז בשולי החברה, נעו בשנות התשעים לעבר המרכז וזכו ללגיטימציה מסוימת גם בקרב קבוצות לא פריפריאליות.

ביטוי לכך אפשר לראות למשל במערכת החינוך. ספרי לימוד בהיסטוריה, שעד אז ביטאו אך ורק את הנרטיב הלאומי הרשמי, עמדו בשנות התשעים מול מתקפה של תומכי הנרטיב הביקורתי, שתבעו ללמד בבתי הספר גם את הנרטיבים החלופיים: לדוגמה לספר לא רק את סיפור מלחמת השחרור אלא גם לעמוד על משמעות הנפֶּה מנקודת המבט הפלסטינית (גור, 2005: 163).

אנתרופולוגים זיהו תופעה דומה כאשר עקבו אחר טקסי זיכרון בבתי ספר. עדנה לומסקי-פדר, שבחנה 50 טקסי זיכרון כאלה בין השנים 1994–2004,

מצאה כי חל בהם שינוי. ברובם אמנם נשאר הזיכרון הקנוני, אך אחרים נעשו מגוונים יותר. ויש בהם אף כאלה, שבמקום לעודד מחויבות כלפי האומה הישראלית באמצעות זיכרון הרואי של הנופלים, עסוקים בכאב הפרטי ובזיכרון האישי. בשליש מן הטקסים נשמעו אפילו קולות של מחאה וביקורת על התרבות הלאומית. עם זאת, ממשיכים כל הטקסים להבליט את מרכזיותה של המלחמה בזיכרון ובתודעה של היחיד ושל החברה ומשמשים דרך יעילה ביותר ליצור סולידריות ללא הסכמה ערכית (לומסקי-פדר, 2005).

הוא הדין בנוגע לתקשורת. שלא כבימים עברו, היא מבטאת כיום גם את החברה האזרחית ואת הפרט אבל האוטונומיה שלה היא יחסית. הפיקוח שלה הוא אינסטרומנטלי ולא מהותי. ניתוח תוכן של מאמרים, כתבות ופרשנות של העניינים הצבאיים מראה כי מדובר בביקורת על מידת היעילות של תפקוד המערכת הצבאית. התקשורת בוחנת באיזו מידה היא משיגה את המטרות שהצבא קבע לעצמו, האם יש תקלות, ליקויים או מחדלים. ביקורת כזו בוחנת את תנאי השירות של החיילים, את התנהגותם הנורמטיבית של המפקדים, את היחס לנשים בצבא, ואפילו את ההתנהגות הנורמטיבית כלפי פלסטינים. הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא אופן פעולתה של הכתבת הצבאית של הרדיו כרמלה מנשה, שנעשתה האומבודסמן הלא רשמי של צה"ל.

לעומת זאת כמעט ואין ביקורת מהותית על מקומו של הצבא בחברה הישראלית, על הנחות היסוד של מדיניות הביטחון, על עקרונות הדוקטרינה הצבאית, על מהות טיבן של ההכרעות הביטחוניות, על מערכות הנשק ועל תכלית קיומן. אפשר לראות זאת למשל בשיח התקשורת והציבורי על תקציב הביטחון. במהלך העשור האחרון אמנם נשמעו תביעות לקצץ בתקציב אבל לא הוצע לבנות תקציב אפס. כלומר לא לתכנן את התקציב על בסיס התקציב דאשתקד אלא מלכתחילה לשאול שאלות יסוד על מהות הביטחון וצורכי הביטחון ולגזור מהם תקציב חדש שנוצר על פי מידתם.

פיקוח אינסטרומנטלי בוחן את יעילות השיטה הקיימת, בעוד שפיקוח מהותי שואל שאלות שעניינן מהות הסדר החברתי והפוליטי. פיקוח מהותי יבדוק את טיב ההסדרים הביטחוניים, את הנחות היסוד שעל בסיסן מעוצבת תפיסת הביטחון והעקרונות הצבאיים, את אפשרויות הפתרון המדיני לסכסוך ואת מקומה של האופציה הכוחנית במדיניות חוץ.

ביקורת מהותית הייתה מתמודדת בראש וראשונה עם בעיית היסוד של החברה הישראלית מאז 1967 – הכיבוש המתמשך. האינתיפאדה של שנת 2000 חיזקה דווקא את הנחת היסוד של האליטה הצבאית-פוליטית בישראל, שלפיה הסכסוך עם הפלסטינים הוא סכסוך קיומי, ולכן המעיטה בהערכת השפעתו של הכיבוש על המשך הסכסוך. הנחת היסוד הזו לכאורה התחזקה עם ניצחון החמאס

בבחירות לרשות הפלסטינית ב־2006. ניצחון החמאס אפשר בעצם לראות את המלחמה בין ישראל ובין הפלסטינים כמלחמה נמשכת אחת שהחלה לפני שני דורות, במושגי יעלון, 'המלחמה על הבית' או 'המשך מלחמת השחרור'.

גם מי שדוחה את אופן הקריאה הפלסטיני את הסכסוך חייב להבחין בכך שהוא מתנהל בשני מישורים, ושמטנהלים כאן סימולטנית שני מאבקים. האחד הוא מאבק הפלסטינים נגד עצם קיומה של הישות הציונית בלב המרחב הערבי מוסלמי. במאבק זה אין הפלסטינים נרתעים מלהשתמש גם בטרור. אבל במקביל יש גם מאבק פלסטיני לשחרור לאומי, למען הגדרה עצמית ולדו־קיום בצדה של מדינת ישראל. תמונת המראה היא זו: מצד אחד מנהלת ישראל מלחמה נגד מלחמה מהפכנית שאינה נרתעת מלהשתמש בטרור. מצד אחר ישראל נלחמת מלחמה בעלת אופי קולוניאליסטי, שנועדה להרחיב את שטחה הגאוגרפי ולהביא לידי כך שבכל הסדר שיהיה בעתיד יישארו בידי כמה שיותר שטחים ממערב לירדן.

למאבק הפלסטיני נגד עצם קיומה של מדינת ישראל אין לגיטימציה בין־לאומית ולכן הפלסטינים מנסים להציג את מאבקם כמאבק שנועד אך ורק כדי להשתחרר מן הכיבוש. באותה מידה אין לגיטימציה בין־לאומית להתפשטות הטריטוריאלית של ישראל. לכן נוח לישראל להציג את המלחמה כבעלת פן אחד בלבד: כאילו מדובר בהתגוננות מפני טרור שמבקש להשמדה.

מאז פרוץ האינתיפאדה השתתפה התקשורת הישראלית במאמץ להציג את המלחמה כבעלת פן אחד בלבד, מאבק על עצם הקיום הלאומי, 'המאבק על הבית'. מסיבה זו מיעטה הטלוויזיה לשרד תמונות החושפות את הפן הקולוניאלי של הנוכחות בשטחים: את התנהגות המתנחלים, את מעשי הצבא ואת סבלם של הפלסטינים. מסיבה זו יש הכרח להשתמש באמצעי הסתרה, בהעלמה, בעיוות ובמכבסת מילים. מי שמנסה בכל זאת להאיר על המתחולל בשטחים נתפס כפוגע בנרטיב הלאומי וכמי שמערער את כוח העמידה הלאומי, ונחשב עוכר ישראל. דוגמה אחת לכך היא התפיסה העצמית שישראל היא הקורבן, היא הגורם הפסיבי בסכסוך ואילו הפלסטינים הם היוזמים, התוקפים. הם אלה המפרים את הסדר ואילו הפעילות האלימה הישראלית מוסברת כהגנה עצמית, תגובה על היוזמות התוקפניות של הפלסטינים. הפלסטינים מצדם רואים את עצם הסטטוס קוו כמצב של אלימות ישראלית יזומה, ולכן מעשיהם הם תגובת הנגד ליוזמה ההתקפית הישראלית. השאלה אינה כמובן מי צודק 'באופן אובייקטיבי' בוויכוח הזה אלא כיצד מבנה התקשורת את הנרטיב. והטענה המועלת כאן היא, שהתקשורת הישראלית מראה כמעט באופן בלעדי את הפן הישראלי, מתעלמת, מסתירה ואף מכחישה את קיומו של הנרטיב האחר.

השימוש במילה 'כיבוש' יכול לשמש כנייר הלקמוס למאבק הזה על הנרטיב. בשנות התשעים, כאשר החלה להישמע ביקורת על התפיסה הביטחונית השלטת בישראל, נעשה הדבר רק באופן חלקי. בערוצי התקשורת המרכזיים, שלושת ערוצי הטלוויזיה, שידורי הרדיו בקול ישראל ובגלי צה"ל, ובשני עיתוני הערב, באה לידי ביטוי בראש ובראשונה התפיסה השלטת. בדיווחיהם לא העזו אף עיתונאי או פרשן להשתמש במושג 'הכיבוש'. הגישה האחרת מצאה את ביטויה בעיקר בערוצים חלופיים: במקומונים, בביטאונים פוליטיים מסוימים או באתרי אינטרנט. הביקורת בערוצים הלאומיים הייתה אינסטרומנטלית בלבד, ולא מהותית. קיומה של הביקורת האינסטרומנטלית חיוקה דווקא את בסיס הלגיטימציה של אמצעי התקשורת הלאומיים, מכיוון שבעידן של תקשורת ביקורתית גישה לא ביקורתית כלל הייתה פוגעת במעמדה של התקשורת בעיני הציבור.

מבחינה זו מעניין מאוד המקרה של עיתון 'הארץ'. 'הניו יורק טיימס' הישראלי הזה היה ערוץ התקשורת הלאומי היחיד שבו המשיכה להופיע ביקורת מהותית לאורך כל שנות האינתיפאדה. זה היה העיתון היחיד שכתביו סיקרו את הסכסוך מהשטח הפלסטיני (עמירה הס, בתחילה ברצועת עזה ואחר כך ברמאללה), שהקצה מדור קבוע לעיתונאי בכיר, שהראה את נקודת המבט הפלסטינית (גדעון לוי), ושניהל ויכוח מעמיק ונוקב עם הביטחוניזם הישראלי (באמצעות כמה פרשנים מדיניים, למשל עקיבא אלדר).

הטענה שלא היה הבדל עקרוני באופן שסיקר עיתון 'הארץ' הליברלי את האינתיפאדה לעומת האופן שסיקרה גופי חדשות אחרים, ליברליים פחות, מתעלמת מהעשייה החתרנית של העיתון (דור, 2001). אף שהוא משמש זירה תקשורתית חשובה של האליטה הישראלית, ייזכר 'הארץ' בתולדות התקשורת בישראל כמי שנתן במה לקולות אופוזיציוניים, וכמי ששימש אמצעי של פיקוח מהותי בנושא הביטחון.⁵ אין תמה אפוא שהעיתון זכה לביקורת חריפה ביותר הן מהקהילה הפוליטית והן מציבור הקוראים. בשנים הראשונות של האינתיפאדה איבד העיתון כמה אלפי קוראים ואף כותבים (כגון עירית לינור), שתלו במפורש את פרישתם בעמדותיו הבלתי פטריוטיות של העיתון.

הדבר המרשים עוד יותר בעיתון 'הארץ' הוא העובדה שהוויכוח הפנימי שהתנהל בו נעשה באופן הפוך מהמצופה. המוציא לאור, שלכאורה צריך היה להיות מודאג מהירידה בתפוצה ולתבוע מעורכיו ליישר קו עם רוח התקופה ולבטא את מערכת הערכים הדומיננטית, תמך בקו הביקורתי. לעומתו העורכים דווקא, שלכאורה היו צריכים לתבוע אוטונומיה רחבה ככל האפשר בשאיפתם למלא את התפקיד האינטלקטואלי של המבקר החברתי, ניסו למתן את הקו החתרני בעיתון ולצמצם את הפער בין עמדות המערכת לבין העמדות של הממשלה ומערכת הביטחון.

המאבק הפנימי הזה, שהתנהל במערכת 'הארץ' במהלך שנות האינתיפאדה, מחייב לדחות את תאוריות הכלכלה הפוליטית של התקשורת, התולות את התנהגות התקשורת בשיקולים כלכליים של המוציא לאור. אילו הייתה גישה זו נכונה, שהיא הבולטת מבין חוקרי התקשורת הרדיקליים, צריך היה המוציא לאור להקריב את השקפת עולמו למען האינטרסים הכלכליים. אבל לא כך קרה.

לעומת זאת, אלה שחששו לסטות מהקו המרכזי היו העורכים דווקא. הם נהגו כך מכיוון שרצו לשמור על מעמדו של העיתון כבמה מרכזית בחברה הישראלית. לא הפסד כלכלי הנובע מאובדן כמה אלפי קוראים הטרידים אלא הפגיעה בלגיטימציה של העיתון, אם יתרחקו יותר מדי מעמדות הקהל שלהם. לשון אחר, מידת האוטונומיה של אמצעי תקשורת אינה רק תוצאה של לחצים מצד הממסד הפוליטי-צבאי אלא גם מצד הצרכנים; ולא רק משיקול כלכלי אלא משיקולי לגיטימיות.

טווח הביקורת הלגיטימית אינו מותנה, כפי שטוענת תאוריית האינדקסינג, רק במרחב הביקורת שבין חברי האליטה אלא כולל גם את דעות הציבור. ומכיוון שבתקופת חירום מצטמצם היקף הדעות באופן ניכר, הדבר מצמצם גם את מרחב הדעות של העיתון ופוגע באוטונומיה שלו, שמלכתחילה היא אוטונומיה אינסטרומנטלית ולא מהותית.

מלחמת לבנון השנייה, בקיץ 2006, הדגימה עניין זה ביתר שאת. כשפרצה המלחמה, נקראה התקשורת מרצונה לדגל, התלכדה מאחורי המנהיגות הלאומית ותמכה במהלך המלחמה. בעידודה הגיעו ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל לשיאים חסרי תקדים של פופולריות, והחלטותיהם המדיניות והצבאיות זכו למבול של דברי שבח והלל. אולם ככל שנמשכה המלחמה ועלה מספר הנפגעים, וככל שמתחיי הרקטות והטילים שנורו מלבנון על יישובי הגליל והצפון גברו ולא פסקו, כך גברה הביקורת.

אבל גם הפעם הייתה זו ביקורת אינסטרומנטלית ולא מהותית. התקשורת שאלה מדוע אפשר צה"ל לחיזבאללה להתבסס בדרום לבנון במשך שש שנים, ולא העלתה על דעתה כלל לשאול שאלה עקרונית יותר: מדוע דחתה ישראל על הסף את האפשרות להגיע להסדר מדיני עם סוריה כבר ב־2000, הסכם שמלכתחילה היה מונע את התמיכה הסורית בחיזבאללה. עיתונאים ופרשנים לא ביקרו את הממשלה על שהעדיפה באופן אוטומטי את האפשרות הצבאית על פני האפשרות המדינית בניסיון לפתור את הסכסוך שנוצר בן ליל עם חטיפת החיילים. הם לא ערערו על עצם ההחלטה לצאת למלחמה אלא על אופן ניהולה הכושל.

וכאשר נקטו כמה ערוצי התקשורת נימה ביקורתית יותר מהנהוג בעבר,

למשל ערוץ 10 או כתבים מסוימים בעיתונות הכתובה והמשודרת, הגיב הציבור בכעס. הוא האשים את התקשורת על שאינה ממלאת את תפקידה בשעת חירום, חותרת תחת האחדות הלאומית ופוגעת במורל העורף והצבא, ואפילו מסייעת לאויב.

חודשים ספורים לאחר המלחמה נעשו ניתוחי תוכן ראשונים של הביקורת שהטיח הקהל כנגד התנהגות התקשורת במלחמה. את הניתוחים עשו חוקרי ארגון 'קשב' (media watch), ועדת דורנר, שמינתה מועצת העיתונות לקביעת כללי אתיקה לעיתונות בימי מלחמה, ואף כמה חוקרי תקשורת.⁶

הצד השווה שבכל ניתוחי התוכן היה חד-משמעי וברור: הציבור היה הרבה יותר פטריוטי ולאומי מהתקשורת. הוא הפנה אצבע מאשימה נגדה על שהעזה לנקוט קו ביקורתי בעצם ימי המלחמה. לו היה הדבר תלוי בו, היה מעדיף לחזור לימי ה'שקט, יורים', שאפיינו את התקשורת הישראלית בעידן שקדם למלחמת יום הכיפורים.

יחסי תקשורת—ביטחון במלחמת לבנון השנייה יעמדו במרכזו של ניתוח נפרד. הם ראויים לעיון שכזה, מכיוון שמלחמה זו הייתה הראשונה בסביבה מתוקשרת (the first mediatized rather than mediated war); אבל בהקשר שבו דנו כאן, אי-אפשר שלא לדאוג בבירור עד כמה חזקים האילוצים החברתיים של סביבת התקשורת, אילוצים המצמצמים ומגבילים את אפשרות הפיקוח המהותי של התקשורת על הצבא והביטחון, גם כאשר בין העיתונאים ישנם מתי מעט המבקשים להחיל את עקרונות העיתונות הביקורתית גם על תחום הביטחון.

הערות

- 1 כדי לקרוא על ניתוח מפורט של שתי תפיסות אלה שנעשה בהן שימוש במושגים 'רטרו מטרו', ראו בספרי 'יד איש באחיו רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל' (פרי, 2005).
- 2 ראו <http://www.ku.edu/carrie/docs/texts/schenk.htm>
- 3 ראו <http://www.ku.edu/carrie/docs/texts/schenk.htm>
- 4 מדד אמון הציבור בתקשורת, דוח מס' 1, מכון הרצוג, מאי 2004.
- 5 עובדה זו מנוגדת לאופי ההומוגני שהיה לעיתון בתחומים אחרים של חברה וכלכלה. רק עם חילופי העורכים ב-2005 נפתח העיתון קצת יותר לקבוצות תרבות אחרות (למשל הדתיים), לשכבות חברתיות אחרות (למשל תושבי הפריפריה) ולעמדות כלכליות אחרות (למשל מתנגדי הנאו-ליברליזם).
- 6 ראו למשל חוברת מיוחדת של 'העין השביעית' המוקדשת לתקשורת ולמלחמה, חוברת 64, ספטמבר 2006. כמו כן, ראו סדרת הפרסומים של בית הספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב, 'על התקשורת במלחמה בלבנון', חוברת ראשונה

מאת גבי וימן, ינואר 2007; חוברת שנייה מאת תמר ליבס וזוהר קמפף, מרס 2007; חוברת שלישית מאת מארווין קאלב וקארול סיוון, אוקטובר 2007; חוברת רביעית מאת יורם בן-ארי, נובמבר 2007; חוברת חמישית מאת מוטי נייגר, אייל זנדברג ואורן מאירס, ינואר 2008

רשימת המקורות

- אלון, י'. 1960. מסך של חול. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אריאן, א'. 1999. ביטחון בצל איום. תל אביב: פפירוס.
- בן אליעזר, א'. 2003. 'החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל', בתוך מ' אלחאג' וא' בן אליעזר (עורכים), בשם הביטחון. חיפה: אוניברסיטת חיפה: 29–76.
- ברזילי, ג'. 1996. 'מדינה, חברה וביטחון לאומי תקשורת המונים ומלחמות', בתוך מ' ליסק וב' קני־פז (עורכים), ישראל לקראת שנת 2000. ירושלים: מאגנס.
- גור, ח'. (עורכת) 2005. מיליטריזם בחינוך. תל אביב: בבל.
- דור, ד'. 2003. מאחורי חומת מגן. תל אביב: בבל.
- דור, ד'. 2001. עיתונות תחת השפעה. תל אביב: בבל.
- וימן, ג'. 2007. הביקורת הציבורית על התקשורת במלחמת לבנון 2006. בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב.
- כהן, ס"א. 2006. 'כפיפות יתר של צה"ל? שינוי במערכות היחסים בין הדרג האזרחי לבין הצבא בישראל', עיונים בביטחון המזה"ת 64. רמת גן: מרכז בס"א, אוניברסיטת בר-אילן.
- לבל, א'. (עורך) 2005. ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים. שדה בוקר: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- לוי, י'. 2003. צבא אחר לישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לומסקי-פדר, ע'. 2005. 'מטקס הירואי לפולחן של אבל: קולות שונים בטקסי יום הזיכרון בבית הספר', בתוך ח' גור (עורכת), מיליטריזם בחינוך. תל אביב: בבל: 276–299.
- נגבי, מ'. 2005. 'נפילתה ועלייתה של הצנזורה הצבאית בנושאי ביטחון', בתוך א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים. שדה בוקר: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב: 183–199.
- פדחצור, ר'. 2003. "תרבות הביטחון" הישראלית – מקורותיה והשפעתה על הדמוקרטיה הישראלית', פוליטיקה (10): 87–116.
- פלדחי, ר'. 2006. 'בגידת האינטלקטואלים', בתוך ח' הרצוג וכ' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית. ירושלים: מכון

ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פרי, י'. 2001. 'שינוי השיח הביטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות בישראל', *תרבות דמוקרטית* 4—5: 233—266.

פרי, י'. 2006. יד איש באחיו, רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל. תל אביב: בבל. פרי, י' וא' יערי-יוכטמן. 1998. בין הסכמה למחלוקת. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רחמים י'. (עורך) 2005. אין עם מי לדבר — מבט ביקורתי על הקשר פוליטיקה-תקשורת. תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה.

שרמן, מ' וש' שביט. 2005. 'תקשורת וביטחון לאומי: תפקודה של העיתונות הישראלית בעיני הציבור הישראלי', בתוך א' לבל (עורך), *ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים*. שדה בוקר: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב: 239—260.

Althaus, S., et al. 1996. 'Revising the indexing hypothesis: Officials, media, and the Libya crisis', *Political Communication* 13 (4): 437—454.

Althaus, S. L., Edy, J. A., Entman, R. M. & Phalen, P. (1996). Revising the indexing hypothesis: Officials, media, and the Libya crisis. *Political Communication*, 13, 407—421.

Banda, J. (1927/2003). *La trahison des cleres*. Paris: Les Éditions Grasset.

Poulanzas, N. 1969. 'The problem of the capitalist state', *New Left Review* 10 (4): 761—780.